

**Wiersz o warunkach dobrej spowiedzi z
inkunabułu Biblioteki Diecezjalnej w
Sandomierzu. Z zagadnień średniowiecznej
mnemotechniki**

Grzegorz Trościński

GRZEGORZ TROŚCIŃSKI Uniwersytet Rzeszowski

**WIERSZ O WARUNKACH DOBREJ SPOWIEDZI Z INKUNABUŁU
BIBLIOTEKI DIECEZJALNEJ W SANDOMIERZU
Z ZAGADNIEŃ ŚREDNIOWIECZNEJ MNEMOTECHNIKI***Nám metrúm meminít [...]¹.*

Znana od starożytności – a może i od początków cywilizacyjno-kulturotwórczych działań człowieka – *ars memorativa* wykształciła w średniowieczu bogaty zespół technik służących skutecznemu i szybkiemu zapamiętywaniu wiedzy. Rozwój tej sztuki bynajmniej nie zakończył się wraz z wynalezieniem druku, gdyż jako ważna część systemu retoryki i nadal przydatna umiejętność kwitła ona (choć z różną intensywnością) w pierwszych stuleciach ery nowożytnej². Zainteresowanie mnemoniką, podbudowane potrzebami praktycznymi, sprowokowało wiele wypowiedzi teoretycznych, traktatów, podręczników szkolnych i akademickich zarówno w Europie, jak i w Polsce³, w której dzieje mnemotechniki zamykają się umownie w okresie od późnego średniowiecza do pierwszych dziesięcioleci XIX wieku, czego zna-

¹ Marci de Opatowiec *Metrificale* / Marek z Opatowca, *Sztuka wierszowania*. Cyt. za: R. Gansiniec, „*Metrificale*” *Marka z Opatowca i traktaty gramatyczne XIV i XV wieku*. Wyd., przekł. R. Gansiniec. Wrocław 1960, s. 44. Przekład R. Gansińca (*ibidem*, s. 45): „Bo wspiera pamięć wiersz [...]”.

² Zob. F. A. Yates, *Sztuka pamięci*. Przeł. W. Radwański. Pośl. L. Szczucki. Warszawa 1977. Ponadto z nowszych studiów zob. M. Carruthers: *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*. New York 1990; *The Craft of Thought: Rhetoric, Meditation, and the Making of Images, 400–1200*. Cambridge, Mass., 1998. – *The Medieval Craft of Memory: An Anthology of Texts and Pictures*. Ed. M. Carruthers, J. M. Ziolkowski. Philadelphia, Pa., 2002. – *Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period. Conference Proceedings, Ciążeń, March 12–14, 2008*. Ed. R. Wójcik. Poznań 2008. – M. Prejs, *Oralność i mnemonika. Późny barok w kulturze polskiej*. Warszawa 2009. – R. Wójcik, *Uwagi na marginesie książki Marka Prejsa „Oralność i mnemonika. Późny barok w kulturze polskiej”* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009). „*Terminus*” 2011, z. 24. – *Mnemonika i pamięć kulturowa epok dawnych*. Red. A. Jakóbczyk-Gola, M. Prejs. Warszawa 2013. – A. Jakóbczyk-Gola, *Akt pamięci. Tradycja akatystowa w kontekście form pamięci*. Warszawa 2014. – L. Doležalová, F. G. Kiss, R. Wójcik, *The Art of Memory in Late Medieval Central Europe (Czech Lands, Hungary, Poland)*. Budapest–Paris 2016. – R. Wójcik, J. Łukaszewski, *Matteo Mattioli (Matheolus Perusinus) i jego mnemotechniczny traktat „De memoria augenda” w kontekście polskim przetomu XV i XVI wieku*. W zb.: *Co musi wiedzieć uczony edytor, nawet jeśli nie chce: prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Wydrze*. Red. B. Hojdis, K. Krzak-Weiss. Poznań 2017.

³ Zob. R. Wójcik, *Ars memorativa w Polsce późnego średniowiecza na tle Europy Środkowej*. W zb.:

czącymi przykładami są *Opusculum de arte memorativa* (Traktat o sztuce zapamiętywania) (1504) Jana Szklarka⁴ oraz *Méthode mnémonique polonaise* (Polska metoda mnemoniczna) (1834) Antoniego Jaźwińskiego czy prace Bartłomieja Beniowskiego⁵. Zainteresowanie to wpłynęło też na poszukiwania jak najdoskonalszego systemu ułatwiającego pamięciowe opanowanie konkretnego wycinka wiedzy, całości przedmiotu, wreszcie naukowego *universum*, czego znamenitą realizacją jest Teatro della memoria (Teatr pamięci) Giulia Camilla Delminia. Stworzył on ideę, która:

opiera się na zasadach klasycznej sztuki pamięci. Jednakże wzniesiony przezeń gmach pamięci ma reprezentować porządek wieczystej prawdy; zawarty w tym gmachu. Wszechświat ma być zapamiętywany przez organiczną łączność wszystkich jego części, podlegających odwiecznemu porządkowi⁶.

Utrwalone w traktatach ambicje dotyczące opracowania systemu, który ułatwiałby opanowanie wszechwiedzy, dają świadectwo tego, jak ważną i fundamentalną kwestią było stworzenie metody ogarniającej całość ludzkiej wiedzy.

Słowa Marka z Opatowca, profesora gramatyki Akademii Krakowskiej, polskiego adaptatora fragmentu dzieła *Doctrinale puerorum* (Edukacja dzieci) Aleksandra z Villa Dei, lapidarnie odzwierciedlają praktyczne rozumienie metody wierszowanego opracowania tekstu, które dokonuje się w obrębie sztuki mnemotechnicznej – wedle jej prawideł rytm i rym są podstawowymi technikami pomagającymi w potencjalnym pamięciowym opanowaniu potrzebnej wiedzy⁷: „Rym i rytm powodowały, że pewne słowa, imiona, fakty, reguły szybciej i na dłużej utrwały się w pamięci”⁸. Jak odkrywamy w zachowanych świadectwach, istniało wiele metod

---

Mnemonika i pamięć kulturowa epok dawnych. Autor przytacza bogatą literaturę przedmiotu odwołując się do europejskich i polskich badań nad mnemotechniką.

- ⁴ Zob. R. Wójcik: „*Opusculum de arte memorativa*” Jana Szklarka. *Bernardyński traktat mnemotechniczny z 1504 roku*. Poznań 2006; „*Opusculum de arte memorativa*” by Jan Szklarek. W: Doležalová, Kiss, Wójcik, op. cit. – <J. Szklarek>, *Opusculum de arte memorativa*, 1504. W: jw.
- ⁵ Zob. P. Molenda, „*Méthode mnémonique polonaise*”. *Antoni Jaźwiński (1789–1870) i jego sztuka pamięci*. Poznań 2013.
- ⁶ Yates, op. cit., s. 144–145. Zob. L. Bolzoni: *Il teatro della memoria. Studi su Giulio Camillo*. Padova 1984; *Scrittura e arte della memoria. Pico, Camillo e l'esperienza cinquecentesca*. W zb.: *Giovanni Pico della Mirandola. Convegno internazionale di studi nel cinquecentesimo anniversario della morte (1494–1994). Mirandola, 4–8 ottobre 1994*. A cura di G. C. Garfagnini. Firenze 1997; *The Gallery of Memory. Literary and Iconographic Models in the Age of the Printing Press*. Transl. J. I. Parzen. Toronto 2001; *The Web of Image: Vernacular Preaching from Its Origins to St. Bernardino da Siena*. Transl. C. Preston, L. Chien. Farnhame 2004. – G. Camillo Delminio, *L'idea del Teatro e altri scritti di retorica*. A cura di R. Sodano, D. Chiodo. Ed. L. Bolzoni. Turin 1990. – K. Robinson, *A Search for the Source of the Whirlpool of Artifice: The Cosmology of Giulio Camillo*. Edinburgh 2006.
- ⁷ Kwestie te podejmowane były m.in. w średniowiecznych poetykach. Zob. M. Mejer: *Ars versificandi and ars memorativa. Geoffrey of Vinsauf on the Art of Memory (ars memoriae)*. W zb.: *Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period; Ars memorativa i ars versificandi w średniowiecznych poetykach*. W zb.: *Mnemonika i pamięć kulturowa epok dawnych*.
- ⁸ M. Włodarski, wstęp w: *Polska poezja świecka XV wieku*. Oprac. M. Włodarski. Wyd. 4, zmien. Wrocław 1997, s. XC. BN I 60.

ułatwiających zapamiętywanie. Mogły to być rym, rytm (często heksametrowy), znana wcześniej melodia, alfabet, akrostych lub wyobrażeniowy, stworzony na podstawie analogii z wybranymi elementami rzeczywistości, artefakt stający się w wyobraźni punktem odniesienia zapamiętywanych treści, umieszczany, jak nakazywały podręczniki sztuki pamięci, w mnemotechnicznym *locus*. Retorycznej mnemotechnice podlegały pieśni religijne (abecedariusze), słowniki (wokabuły), kalendarze (czyżojany⁹), alfabet (tzw. *Obiecadtło* Jakuba Parkoszowica¹⁰), a nawet księgi biblijne¹¹, czego znamiennym przykładem jest mnemotechniczny komentarz alegoryczny w formie abecedarnej do parafrazy *Pieśni nad Pieśniami* Władysława z Gielniowa *Pieśń rozważam nad Pieśniami, słodycz to nad słodyczami...* (*Ad Cantica canticorum verto me, nam dulcor horum...*)¹². Badania nad *ars memorativa* zaprowadziły również do dostrzeżenia w *Rozmowach, które miał król Salomon mądry z Marcholttem grubym a sproszym* parodystycznych zabiegów odnoszących się do strategii mnemotechnicznych¹³.

Choć techniki, które ułatwiają pamięciowe opanowanie jakiegoś materiału, do dziś wykorzystywane są w dydaktyce szkolnej, nauce języków obcych i samokształceniu, to jednak piśmiennictwo średniowieczne, wykazujące upodobanie do praktyk mnemotechnicznych i w wielu obszarach nauki odzwierciedlające wpływy ogólnej idei sztuki pamięciowego opanowania tekstu, stanowi reprezentatywny przykład statusu sztuki zapamiętywania w procesie nauczania i uczenia się. Jako system pomocniczy, wspierający ludzką pamięć, była mnemotechnika narzędziem, które ułatwiało opanowanie treści i niezwykle pomagało w nauczaniu analfabetów, w wiekach średnich bowiem ze studiów nad *Institutio oratoria* (Kształcenie mówcy) Kwintyliana wyprowadzono potrzebę bardziej technicznego niż teologiczno-mistyczno-filozoficznego wykorzystania *ars memorativa*¹⁴. Mnemotechnika stała się więc

⁹ Zob. H. Wąsowicz, *Łaciński kalendarz sylabiczny (cisiojanus) do połowy XVI wieku. Rozprawa doktorska*. Lublin 1986.

¹⁰ R. Wójcik, W. Wydra, *Jakub Parkoszowic's Polish Mnemonic Verse about Polish Orthography from the 15th Century*. W zb.: *Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period*.

¹¹ R. Pernoud (*Heloiza i Abelard*. Przeł. E. Bąkowska. Warszawa 1982, s. 79) wspomina o wielu zachowanych świadectwach mnemotechnicznych przekładów *Pisma Świętego*. Zob. L. Doležalová, „Biblia” quasi in saculo: *Summarium „Bible” and Other Medieval „Bible” mnemonics*. „Medium Aevum Quotidianum” 2007, nr 56. – G. Dinkova-Bruun, *Biblical Versification and Memory in the Later Middle Ages*. W zb.: *Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period*.

¹² Władysław z Gielniowa, *Pieśń rozważam nad Pieśniami, słodycz to nad słodyczami...* W zb.: *Średniowieczna poezja łacińska w Polsce*. Oprac. M. Włodarski. Wrocław 2007, s. 145. BN I 310 (przeł. E. Buszewicz). Zob. też Ładysław z Gielniowa, „*Ad Cantica canticorum*”. *Rymowana parafraza „Pieśni nad Pieśniami”*. W zb.: *Ze starych rękopisów*. Red. H. Kowalewicz [i in.]. Warszawa 1979 (wyd. H. Kowalewicz). – W. Wydra, *Władysław z Gielniowa. Z dziejów średniowiecznej poezji polskiej*. Poznań 1992, s. 237–246. – R. Wójcik, *Władysława z Gielniowa komentarz do „Pieśni nad Pieśniami”*. W zb.: „*Cantando cum citharista*”. W pięćsetlecie śmierci Władysława z Gielniowa. Red. R. Mazurkiewicz. Warszawa 2006.

¹³ Zob. W. Wojtowicz, *Marcholt i mnemonika wieków średnich*. „Pamiętnik Literacki” 2000, z. 3.

¹⁴ Zob. T. Michałowska, *Średniowieczna teoria literatury w Polsce. Rekonesans*. Toruń 2016, s. 199.

narzędziem uczenia się i nauczania innych¹⁵, stosowanym we wszystkich dziedzinach wiedzy od teologii, kaznodziejstwa¹⁶, filozofii, przez historię¹⁷, po medycynę¹⁸.

Dużą popularnością cieszyły się mnemotechniczne opracowania formuł katechetycznych, podstawowych modlitw i zbiorów zasad konfesyjnych, np. *Dekalogu*¹⁹, *Spowiedzi powszechnej*, tekstów katechizmowych, jak *Ojczy nasz*, *Zdrowaś Mario*, *Wierzę w Boga* oraz różnego typu nakazów, instrukcji uczynków miłosiernych co do ciała i co do duszy, grzechów głównych, darów Ducha Świętego, itp., a także wszelkiego rodzaju przepisy kanoniczne, czego przykład stanowi *Taxate penitencie metrice* (Wierszowany poradnik wymierzania kary) Władysława z Gielniowa, penitencjalny traktat o abecedarnym układzie. W *Taxate* wyliczono grzechy i odpowiadające im kary kościelne²⁰. Do takiego piśmiennictwa należy również zbiór warunków dobrej spowiedzi, który funkcjonuje w formie łacińskiego wiersza tłumaczonego następnie na języki narodowe. Z polskojęzycznego zasobu zachowało się kilkanaście świadectw. Zainteresowanie nimi badaczy, jako zabytkami języka polskiego i przykładami najdawniejszego rymowania w języku polskim, przypadło na czas ożywionych kwerend w ostatnim dwudziestolecu XIX wieku, chociaż warunki dobrej spowiedzi sporadycznie odpisywano i drukowano jeszcze w pierwszej połowie tego samego stulecia (zob. np. August Bielowski²¹, Wacław Aleksander

¹⁵ Zob. R. Wójcik, „*Populus meus captivus ductus est*”: *On the Polish Franciscan's Mnemonic Treatise from the Fifteenth Century*. W zb.: *Strategies of Remembrance: From Pindar to Hölderlin*. Ed. L. Doležalová. Cambridge, Mass., 2009.

¹⁶ Zob. Wójcik, „*Opusculum de arte memorativa*” Jana Szklarka, s. 140–157.

¹⁷ W tzw. Kodeksie Kuropatnickiego wpisane zostały wierszowane i opracowane mnemotechnicznie (z wykorzystaniem abecedariusza) katalogi papieży, cesarzy i królów Polski, powstałe w kręgu bernardyńskim na przełomie wieków XV i XVI. Zob. W. Wydra: *Z pogranicza poezji, historii i mnemotechniki. Wierszowane katalogi papieży, cesarzy i królów polskich w Kodeksie Kuropatnickiego*. W zb.: *Pogranicza i konteksty literatury polskiego średniowiecza*. Red. T. Michałowska. Wrocław 1989; Władysław z Gielniowa, s. 16. – R. Wójcik, *The Circle of Franciscan Art of Memory in Poland. On Five Versified Mnemonic Catalogues of Popes, Emperors and Polish Kings from the Turn of the 15th and 16th Century*. W zb.: *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*. Ed. L. Doležalová. Newcastle upon Tyne 2009.

¹⁸ Przykład stanowi traktat *De modo artificioso studendi et memorandi et intelligendi* Marcina z Pragi, nazywanego również Marcinem z Łęczycy – zob. Wójcik, *Ars memorativa w Polsce późnego średniowiecza na tle Europy Środkowej*, s. 125–126 (tu bibliografia przedmiotu).

¹⁹ Zob. W. Wydra: *Polskie dekalogi średniowieczne*. Warszawa 1973; *Średniowieczne polskie dekalogi i modlitwy codzienne z rękopisów i inkunabułów Jasnogórskiej Biblioteki OO. Paulinów*. „*Slavia Occidentalis*” t. 59 (2002); *Trzy dekalogi i jedna pieśń staropolska*. W zb.: *Amoenitates vel lepores philologiae*. Red. R. Łaskowski, R. Mazurkiewicz. Kraków 2007; *Dwa teksty staropolskie z przełomu XV i XVI wieku. „Dekalog” i „Oratio contra Febrem”*. „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*” 2015, nr 1.

²⁰ Zob. H. Kowalewicz, *Władysław z Gielniowa wierszowany traktat „Taxate penitencie”*. (*Tractatus Ladislai Gielniensis q. i. „Taxate penitencie versibus abecedariis conscriptus”*). „*Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae*” t. 4 (1979). – Wydra, *Władysław z Gielniowa*, s. 231–236. Powstawały kolekcje mnemotechnicznych tekstów, czego przykładem jest manuskrypt z Bibl. Jagiellońskiej (rkps 2503), w którym znajduje się kilkanaście takich utworów – zob. K. Bracha, M. Leńczuk, *Słowo – pismo – sacrum. Cztery studia z dziejów kultury religijnej w Polsce późnego średniowiecza*. Warszawa 2020, s. 61. Dalej do pozycji tej odsyłam skrótem BL. Liczby po skrócie oznaczają stronie.

²¹ Bibl. Ossolineum, rkps 2263 II, k. 7r.

Maciejowski²²). Rejestrowali istnienie tych warunków w manuskryptach, najczęściej w postaci rękopiśmiennych glos, a następnie publikowali: Lucjan Malinowski²³, Emil Kałużniacki²⁴, Ignacy Polkowski²⁵, Władysław Nehring²⁶, Aleksander Brückner²⁷, Hieronim Łopaciński²⁸.

Również współcześnie odnotowano kilka zapisów²⁹. Zestawieniami przekazów zajmowali się Krzysztof Bracha i Mariusz Leńczuk, którzy podjęli próbę ustalenia łacińskiej tradycji cech spowiedzi i zwrócili uwagę na podwójną łacińskojęzyczną podstawę polskich tekstów o warunkach dobrej spowiedzi, osadzili czterowiersz w kontekście bogatego piśmiennictwa penitencjalnego i omówili najistotniejsze zasady mnemotechnicznej organizacji utworu, jak również wyrazili przypuszczenie

- ²² *Co to jest spowiedź*. Cyt. za: W. A. Maciejowski, *Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian jako dodatek do historii prawodawstw słowiańskich przez siebie napisanej*. T. 2, Petersburg–Lipsk 1839, s. 363 (przywołany przez autora tekst pochodzi z niezidentyfikowanego manuskryptu warszawskiego z roku 1450 [rkps 525, s. 117]).
- ²³ *Zabytki języka polskiego w rękopisie nr 2503 Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*. Wyd., oprac. L. Malinowski. „Prace Filologiczne” t. 1 (1885), s. 476. Zob. też prace dotyczące tego manuskryptu: W. Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. 1. Kraków 1877–1881, s. 597. – W. Nehring, *Altpolnische Sprachdenkmäler. Systematische Übersicht. Würdigung und Texte. Ein Beitrag zur slavischen Philologie*. Berlin 1886, s. 128.
- ²⁴ E. Kałużniacki, *Theologia moralis*. W: *Kleinere altpolnische Texte aus Handschriften des XV und des Anfangs des XVI Jahrhunderts*. Wien 1882, s. 282 (Bibl. Ossolineum, rkps 2263 II).
- ²⁵ I. Polkowski, *Katalog rękopisów kapitułnych katedry krakowskiej*. „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” t. 3 (1884), s. 90 (rkps 151). Zob. też pracę Nehringa (*op. cit.*, s. 128), w której jest mowa o tym samym manuskrypcie.
- ²⁶ Zob. W. Nehring: *op. cit.*, s. 128 (Bibl. Kapituły Krakowskiej, rkps 151; Bibl. Jagiellońska, rkps 2503); *Beiträge zum Studium altpolnischer Sprachdenkmäler*. „Archiv für Slavische Philologie” t. 15 (1893), s. 533–534 (Bibl. Miejska we Wrocławiu, rkps Q. N. 1754).
- ²⁷ A. Brückner: *Kazania średniowieczne*. „Rozprawy Akademii Umiejętności Wydziału Filologicznego” t. 10 (1897), s. 138, 146, 198, 201 (Cesarska Bibl. Publiczna w Petersburgu, rkps Łac. I F: 222, 298, 350, 497); *Drobne zabytki języka polskiego XV wieku. Pieśni, modlitwy, glosy*. Jw., s. 243–244 (Bibl. Ossolineum, rkps 824). Współcześnie tekst ten, powołując się na podstawę manuskryptu petersburskiego nr 497, ogłosili W. Wydra i W. R. Rzepka (w zb.: *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*. Wyd. 2, popr. i uzup. Wrocław 1995, s. 300 [Bibl. Narodowa, rkps 3021 IV, k. 105 (sygnatura petersburska: rkps Lat. I F. 497)]). Zob. też E. Balcerzowa, *Głosy polskie w łacińskich kazaniach*. Cz. 4. Kraków 2001, s. 161–162 (Bibl. Narodowa, rkps IV 3021). – S. Bylina, *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*. Warszawa 2002, s. 105.
- ²⁸ H. Łopaciński, *Notaty*. T. 1. Bibl. Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 2263, k. 123. Czterowiersz o warunkach dobrej spowiedzi odnalazł autor w manuskrypcie z połowy XV wieku w zbiorach petersburskich (Pet. Łac. I, Q, rkps 82), a opublikował J. Łoś (*Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543*. Kraków 1915, s. 451; *Początki piśmiennictwa polskiego*. Wyd. 2, zmien. Lwów 1922, s. 466–467).
- ²⁹ Zob. M. Kowalczykówna, *Wróżby, czary i zabobony w średniowiecznych rękopisach Biblioteki Jagiellońskiej*. „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1979, nr 1/2, s. 12–13 (Bibl. Jagiellońska, rkps 2213, k. 194r). – Wydra, *Średniowieczne polskie dekalogi [...]*, s. 185. – K. Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza*. „Sermones dominicales et festuales” z tzw. *Kolekcji Piotra z Miłostawia*. Kielce 2007, s. 385–386 (Bibl. Narodowa, rkps III 3021, k. 105r–105v; również: Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze, rkps II 37, k. 77r; Bibl. Narodowa, rkps IV 3022, k. 67r; Bibl. Kórnicka, rkps 53, k. 220v–224r).

odnośnie do autorstwa przekładu polskiego i przybliżyli wartość cech wymienionych w wierszu oraz wydali wszystkie znane redakcje tekstu³⁰.

Odnaleziony w Bibliotece Diecezjalnej w Sandomierzu (dawna Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego) tekst należy do grupy wierszowanych warunków dobrej spowiedzi i jednocześnie utworów wykorzystujących określoną technikę *ars memorativa*. Zapisany został w inkunabule (z ok. 1333 roku) Gwidona z Monte Rochen (zwanego też: Guido de Monte Rochen / Guido de Monte Rotherii / Guido de Monte Rocherii / Guy de Montrocher) zatytułowanym *Manipulus curatorum officia sacerdotum secundum ordinem septem sacramentorum perbreuiter complectens* (Podręcznik dla sprawujących posługi, zawierający pokrótce obowiązki kapłańskie wedle porządku siedmiu sakramentów)³¹ i wydrukowanym w oficynie Martina Flacha, w Strasburgu (Argentiniensium) 10 V 1487 (dawna sygnatura: rkps 41801; nowa: rkps 000299), zawierającym 3-częściowy traktat *De sacramentis* (O sakramentach).

Pochodzenia egzemplarza sandomierskiego nie można ustalić ze względu na brak danych. Co prawda, na k. br w prawym górnym rogu znajdują się zapisy proweniencyjne: „J. P. Dłużejewski, J. P. Łuduchowski”, ponadto widnieje tam pieczęć obecnej biblioteki i stara sygnatura, ale są to wpisy i *signa* późniejsze, przypuszczalnie wprowadzone w XVIII wieku już po uszkodzeniu książki. Omawiany egzemplarz o wymiarach 13 × 20,5 cm to druk niekompletny: brakuje w nim początkowych kilku kart – rozpoczyna się on od części zatytułowanej *De baptismo* (O chrzcie) i rozdziału trzeciego *De forma baptismi* (O formie chrztu). Koniec zachował się wraz z kolofonem. Inkunabuł liczy 111 kart ze współcześnie naniesioną ręcznie paginacją, z numeracją drukarską rozpoczynającą się od k. b do k. p₄ (po niej trzy karty bez numeracji). Na ostatniej karcie *verso* na dolnym i lewym marginesie znajdują się zapiski łacińskie z XVIII wieku. Na druku widoczne są bardzo wyraźne ślady użyt-

³⁰ Zob. BL, rozdz. *Staropolskie warunki dobrej spowiedzi* (tu bogata literatura przedmiotu oraz pierwsza publikacja czterowersza [Bibl. Jagiellońska, rkps 2213]). – M. Leńcuk, *Średniowieczne warunki dobrej spowiedzi*. Na stronie: https://prezi.com/egtvd59rej6_/sredniowieczne-warunki-dobrej-spowiedzi/ (data dostępu: 5 II 2022).

³¹ Ze względu na niebywałą popularność dzieła *Manipulus curatorum officia sacerdotum secundum ordinem septem sacramentorum perbreuiter complectens*, udokumentowaną wieloma zachowanymi rękopisami oraz drukami z XV i pierwszych dziesięcioleci XVI wieku, a także liczbą wydań podręcznika w XV wieku w całej Europie, można przyjąć, że stanowiło ono jedno z najbardziej poczytnych dziełek w późnym średniowieczu. Liczba zachowanych egzemplarzy świadczy o większej popularności niż *Państwo Boże* św. Augustyna, *Summa teologiczna* św. Tomasza z Akwinu czy *Dekameron* G. Boccaccia (zob. *Continuity and Change: The Harvest of Late Medieval and Reformation History: Essays Presented to Heiko A. Oberman on His 70th Birthday*, Ed. H. A. Oberman, R. J. Bast, A. C. Gow. Leiden 2000, s. 117). Ten duszpasterski podręcznik hiszpańskiego księdza i prawnika przeznaczony był dla kapłanów, którzy sprawowali pieczę nad parafiami. Autor podzielił go na trzy części, traktujące o sakramentach, pokucie i katechezie, zawarłszy w nim teologiczną i praktyczną wykładnię kapłańskich obowiązków. Ukazał się także przekład *Manipulus curatorum* na język angielski (G. of Monte Rochen, *Handbook for Curates. A Late Medieval Manual on Pastoral Ministry*. By Guido of Monte Rochen, Transl., introd. A. T. Thayer, K. J. Luaidi. Washington 2011). Zob. też A. T. Thayer, *Support for Preaching in Guido of Monte Rochen's „Manipulus curatorum”*. W zb.: *A Companion to Pastoral Care in the Late Middle Ages (1200–1500)*. Ed. R. J. Stansbury. Leiden–Boston 2010.

De confessione

simplices. de hñ magis dicit infra. De circũstantijs autẽ
re alienantibũ dicitur toc. q nō debet pñteri nisi forte inter
rogent ab eis. Ex pdictis patet quō tā pctā venalia q̃
mortalia sunt pñceda. que aut̃ sunt peccata mortalia di
cet infra qñ ager de interrogatōibũ fiedis in pñessione. qz
si ponerent hic oporteret itez ponere ibi.

Qualis debet esse pñessio Capitulum VI

Sciendũ q̃lis dz esse pñessio. Notadũ q̃ dz
uid in scdo psalmo penitentiali. q̃ est tricesimũ. In
ordine ponit summarie pñedēs pñessiois dices

Dixi pñitebor aduersus me iniusticias meas dño. 7 tu re
misisti impietate peccati mei. Ubi inuuit q̃ pñessio debz
esse pmo pmeditata. ideo dicit dixi. i. in corde meo dispo
si. Scdo debet esse apta n̄ palliata. ideo dicit cōfitebor
id ē nō tacebo 7 nō palliabo nō excusando nec defenden
do me. Tercio debz esse accusatoria. iō dicit aduersũ me
i. 7 me nō excusando et defendēdo me. Quarto dz esse
veracida. ideo dicit iniusticias. i. pctā de qb̄ hō excun
dat. Quinto debz esse ppria. ideo dicit meas: nō alienas
Sexto debz esse meritoria. Nam seq̃t. 7 tu remisisti ipie
tate peccati mei. Ut aut̃ mag̃ p̄ticulariter pcedam̄ notā
dũ est q̃ pñessio ad h̄ q̃ pficiat debet h̄c. xvi. pñedēs que
in h̄is p̄sibũ p̄tinent. Sit simplex hūilis pñessio purifi
delis. Atqz frequs nuda discreta libens veracida. Inte
gra secreta lacrimabil̄ accelerata. Fortis 7 accusans 7 sit
parere para. Prima ergo pñedio est q̃ sit simplex. Sim
plex dz quasi sine plica. vnde cōfessio debet esse sine plica
alicū saltitaz. ita q̃ nō taceat vez nec admistret saltuz
enā hūilitaz causa. vñ Aug. Cũ hūilitaz causa mētris
si nō eras pctōz anqz mēriebaz mēiēdo efficiat̄ re. Cũ
cōfitens nō debz celare qd̄ fecit. nec dicere qd̄ non fecit.
sz simplz 7 re plano narrare oia pctā sua. qz ut dic sapiēs
Qui ambulat simplz ambulat pñidēter. Scda pñedio ē
q̃ sit hūilis. tal̄ fuit pñessio publicani de q̄ ait xps in lūca
q̃ nō audebat ad celos oculos leuare sz pcuriebat pctōz
ficat̄. Ideo dicit bñis pctōz apls. Hūilitati sub potenti

*(S) voluntas dz ego peccato
et cogitacione ut sic
bene recollitur ad ymaginē
accidat. Item nota
Ite q̃ memoria
ut se que rogat
duo nō tollunt
tem ex mētra
ut se mētra
inter deus offert
qua grande dicitur
p̄ pctā inuuit
Vnde et y
valle t. scda
quid fecer
te q̃ voluntas
ut in aū p̄sent
p̄sent
sz om̄ p̄ficio
satisfacendi et
p̄tū dimittendi
sz q̃ voluntate
mea pñitebor*

*Quidam sunt
dudat p̄sent
Item q̃ pñessio debz
esse pmeditata
nō subita p̄rig
em̄ de q̃ qm̄
pctā final̄ subiect
duo q̃ cogitacione
et p̄ mētra p̄
doti q̃ pñessio
Ite q̃ pñessio
p̄sentibus t̄
om̄ibus p̄sentibus
i. amā pctā que
feri in ambigam
meis. Et hoc nō*

*Simplex
Complex*

*Quidam
dicit de mētra
et nō de hōis*

*sz volgar. Ite
p̄sentibus p̄sentibus
Ite q̃ pñessio debz
esse pmeditata
nō subita p̄rig
em̄ de q̃ qm̄
pctā final̄ subiect
duo q̃ cogitacione
et p̄ mētra p̄
doti q̃ pñessio
Ite q̃ pñessio
p̄sentibus t̄
om̄ibus p̄sentibus
i. amā pctā que
feri in ambigam
meis. Et hoc nō*

Fotografia odnalezionego czterowersza. Bibl. Diecezjalna w Sandomierzu

kowania: pozaginane, uszkodzone, wystrzępione i urwane karty. Oprawiony został w deski powleczone bardzo zniszczoną skórą. Na przedniej okładce ocalał fragment metalowej zapinki, na fragmentach skóry widoczne są ślady ozdobnych tłoczeń (na tylnej okładce skóra jest w lepszym stanie). Sznury na grzbiecie zapewniają jednolitość egzemplarza. Na wewnętrznej stronie okładki przedniej widoczne są ślady XV-wiecznego tekstu łacińskiego, odbitego po oderwanej i niezachowanej wyklejce. Na wewnętrznej stronie okładki tylnej znajduje się przyklejony blisko grzbietu pasek intrologatorski z łacińskim pismem, częściowo oderwany od oprawy, na której odbity jest tekst. Obok widnieją modlitwy *Ojciec nasz* i *Zdrowaś Mario* po łacinie.

W inkunabule pojawiają się różnego rodzaju zapiski marginesowe, np. *saligia* (k. 1_v) naniesione czerwonym (nieliczne) i czarnym atramentem, zarówno pismem gotyckim, jak i z końca XVI wieku. Pierwsze obszerniejsze noty towarzyszą rozdziałowi *De ordine* (O porządku) na k. f_{5v} i f_{6r} (w obu przypadkach na dolnych marginesach), później na k. o_{6v} i o_{7r}. Nie wszystkie rozdziały zatem opatrzone zostały glosami czy większymi zapiskami. Właściwie są ich pozbawione następujące części: *De baptismo* (O chrzcie), *De confirmatione* (O bierzmowaniu), *De eucharistia* (O Eucharystii), *De matrimonio* (O małżeństwie), *De contritione* (O skrzesze) oraz *De satisfactione* (O zadośćuczynieniu).

Interesujące nas rękopiśmienne wpisy towarzyszą traktatowi *De confessione* (O spowiedzi) i umieszczone zostały przy rozdziale *Dualis debet esse confessio* (Spowiedź powinna być podwójna). Pokryte są nimi wszystkie marginesy kart: 1_{2v}, 1_{3r-v}, 1_{4r}. Jedna z glos: *morosa*, zanotowana została na k. 1_{5r}. Publikowany tu czterowiersz znajduje się na dolnym marginesie uszkodzonej k. 1_{3r} (oderwano prawy dolny róg, ale tekst jest prawie nieuszkodzony – w ostatnim słowie oderwano dolne części kilku liter). Wpisany został, co oczywiste, po 1487 roku, jednak, jak można ostrożnie przypuszczać, jeszcze w XV stuleciu, za czym przemawiałyby krój liter, szczególnie wielkich, rozpoczynających kolejne wersy, oraz przybliżony okres popularności czterowersu, przypadający, sądząc po datach zapisów w innych manuskryptach, na drugą połowę XV wieku.

Transliteracja k. 1 _{3r} (dolny margines)	Transkrypcja
<i>In wlgari úsus</i> ³² Profta, pokorna fpowyedz, czyfta ³³ ma bycz wyerna Czafta othworzifta ., y dobrowolna ., roftropna Szromyazlywa czala tayemna ., rychla ., placzacza Madra, pozluzfna, y thezf nafzya zaluyacza	<i>In vulgari vterjsus</i> ³⁴ Prosta, pokorna spowiedz czysta ma być, wierna, Czysta, otworzysta i dobrowolna, roztropna, Sromieźliwa, cała, tajemna, rychła, płacząca, Mądra, posłuszna i też na się żalująca.

Publikowany wariant tekstowy jest o tyle interesujący, o ile pozwala na przybliżony wgląd w alchemię kreowania tego rodzaju użytkowych utworów. Podstawę teologiczną stanowił fragment traktatu *Manipulus curatorum*, w którym omówione

³² W kontrakcji ostatniego słowa tytułu nad literą „v” widnieje centralnie umieszczony znak abrewiacji.

³³ Słowo „czysta” nadpisane zostało nad „ma”.

³⁴ „*In vulgari versus* [wiersz w (języku) ludowym (wernakularnym)]”.

i skomentowane zostały kolejno wszystkie sakramenty, a także ich konfesyjna istota, znaczenie dla penitenta pod kątem korzyści duchowych. Jest to więc rodzaj poradnika skierowanego dla duchownych, jak się okazuje, przydatnego w katechetycznym wykładzie dla *illiterati*. Mnemotechniczny czterowiersz towarzyszy części *De confessio* (O spowiedzi), a konkretnie podrozdziałowi szóstemu, zaczynającemu się od słów: „*Dualis debet esse confessio* [Spowiedź powinna być podwójna]”. Czterowiersz składa się z 16 określeń, charakteryzujących wzorową spowiedź, czyli stanowi rozbudowany katalog warunków dobrej spowiedzi, z pominięciem zadośćuczynienia.

Wiele informacji dotyczących przypuszczalnego procesu tworzenia przynoszą glosy łacińskie i polskie znajdujące się na bocznych marginesach. Interesują nas dwie karty inkunabułu, na których wyłożono naukę o czynnikach duchowych decydujących o dobrej spowiedzi i podano jej cechy. Autor licznych marginesowych notatek sporządził je najprawdopodobniej podczas lektury. Umieścił je na prawie wszystkich marginesach okalających drukowany tekst. Co jednak najważniejsze, wypisał z traktatu wyrazy łacińskie, dołączając tłumaczenia polskie, które tworzą zasób leksykalny interesującego nas czterowersu. Czytał więc i wynotowywał, jak byśmy to dziś ujęli, łacińskie słowa kluczowe, a następnie znajdował dla nich odpowiedniki polskie, towarzyszące łacińskim wyrazom od k. 1₃r do k. 1₄v. Prawie kompletne glosy łacińskie występują z tłumaczeniami polskimi. Wyjątek stanowią: „*simplex* [prosta]” i „*humilis* [pokorna]” (k. 1₃r) (może być to wynikiem problemów z przeniesieniem znaczenia słowa „pokora” na łacińskie „*humiliatio*”³⁵) oraz ostatnia glosa – „posłuszna” (k. 1₄v), której nie towarzyszy odpowiednik łaciński. Podają pełny zestaw glos polskich i łacińskich³⁶:

- 1) k. 1₃r (lewy margines <dalej: l. m.): *Confessio Simplex; humilis*;
- 2) k. 1₃v (prawy margines <dalej: p. m.): *v̄yerna; pura* czystha; *fidelis* vyerna; *frequens* czastha; *Nuda* othworzysta;
- 3) k. 1₄r (l. m.): *Roftropna Discreta; Libens* dobrowolna; *Verecunda* Szromy-*eslyva; Integra* Zupelna; *Secreta* thayemna; *Lacrimabilis* płaczlywa;
- 4) k. 1₄v (l. m. i p. m.): *kwaplywa* [ajut rychła (l. m.) *Accelerata* (p. m.); *Mocna* (l. m.) *ffortis* (p. m.); *Osskarzayacza* (l. m.) *Accusatoria* (p. m.); *Posłufzna* (p. m.).

W ten sposób powstał jeszcze jeden zbiór 16 cech dobrej spowiedzi, odrębny od zanotowanego na dole karty czterowersza. Ich kolejność odpowiada układowi w łacińskim traktacie: „*Confessio*” – „*simplex*”, „*humilis*”, „czysta”, „wierna”, „częsta”, „otworzysta”, „roztropna”, „dobrowolna”, „sromieźliwa”, „zupełna”, „tajemna”, „płaczliwa”, „kwapliwa” („rychła”), „mocna”, „oskarżająca”, „posłuszna”.

Zauważyć od razu warto, że układ słów i łączący je rym odsłaniają zamysł opracowania mnemotechnicznego, np. „czysta” – „częsta”; „zupełna” – „tajemna”; „płaczliwa” – „kwapliwa”.

Możliwe też, że czytelnik nie tłumaczył na bieżąco wszystkich słów, ale przywoływał je z pamięci, jakby wiersz (konfrontowany wtedy z opracowywanym tekstem łacińskim) znał wcześniej i w trakcie lektury odpowiednio korzystał z wiedzy zdo-

³⁵ Zob. A. Ledzińska, *Łacińska „humiliatio” a staropolska „pokora”. Wpływ polszczyzny na łacinę w średniowieczu*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 2019.

³⁶ Słowa polskie podaję w transliteracji. W druku zapisane zostały w układzie pionowym; zachowuję skreślenia. Pary leksemów – łacińskich oraz ich polskich tłumaczeń – pozostawiam bez przecinka.

bytej w szkole i z własnej pamięci, zgodnie z trzystopniową zasadą *ars memorativa*, obejmującą zapamiętanie, pamiętanie i przypomnienie. Przemawiałoby za tym usytuowanie wiersza na dolnym marginesie karty, na której zaczyna się wywód o spowiedzi i pojawiają się pierwsze wyrazy jako glosy wykorzystane w czterowierszu, tym bardziej że na karcie, na której kończą się marginesowe notatki do traktatu o spowiedzi (są to zarazem finalne słowa utworu), zostało wiele pustego miejsca. Zapis (na początku rozdziału) nie wyklucza jednak ostatniej czynności, czyli wpisania tekstu. Kolejność działań anonima podejmowanych przed zanotowaniem utworu z pamięci, bądź też przed jego ułożeniem na podstawie leksyki łacińskiego traktatu, znajduje potwierdzenie w tytule, w którym nieznanemu autorowi zaznaczył, że tekst zapisano w języku wernakularnym. Taka formuła automatycznie oddziela polskojęzyczny tekst od łacińskiego i sygnalizuje finalny efekt następujących czynności: lektury, wynotowywania – na marginesach – wyrazów użytych jako łacińska podstawa tekstu oraz ich tłumaczenia na język polski.

Conditiones i ich uszeregowanie w utworze przeważnie pokrywa się z kolejnością ich omówienia w traktacie i tym samym z umieszczonymi na marginesach glosami (zmiany w wersach 1–3). Zastanawia jednak inna obserwacja. W publikowanym dziele istnieje kilka rozbieżności leksykalnych względem polskojęzycznych glos (są również różnice w zapisie tych samych wyrazów). Słowo „*integra*”, przetłumaczone jako „zupełna”, w wierszu otrzymało postać „cała”, „*accusatoria* [oskarżająca]” w czterowierszu funkcjonuje w postaci zwrotu „na się żałująca”, „*accelerata*” – przełożone alternatywnie jako „rychła [a]ut kwapliwa” – w utworze ma postać „rychła”, a „*lacrimabilis*” oddane jako „płacziwa”, w wierszu przetłumaczone zostało jako „płacząca”. Najpoważniejsza jednak różnica dotyczy cechy spowiedzi wyrażonej w traktacie słowem „*fortis*” i przełożonej w marginesowej glosie jako „mocna” (znaczeniowo wiąże się to określenie z żalem za grzechy: „na się żałująca”, i dotyczy wewnętrznego, oczyszczającego, trwałego wstrząsu, który ma towarzyszyć zarówno żalowi za grzechy, jak i mocnemu postanowieniu poprawy). W wierszu ów łaciński wyraz odnosi się do słowa „mądra”. Taka poważna pomyłka wskazuje, że nad glosami polsko- i łacińskojęzycznymi towarzyszącymi traktatowi pracowały dwie osoby. Jedna odpowiadała za bezpośrednie wynotowywanie słów kluczowych z tekstu i ich tłumaczenie, druga – za wpisanie mnemotechnicznego wiersza. To wyjaśniałoby, dlaczego utwór nie został umieszczony na końcu traktatu, tylko na początku. Translatorska pomyłka jest tym bardziej znacząca, gdy zestawimy czterowiersz z cechami spowiedzi omówionymi na początku traktatu:

Sit simplex, humilis confessio, pura, fidelis, atque frequens, nuda, discreta, libens, verecunda, integra, secreta, lacrimabilis, accelerata, fortis et accusans, et sit parere parata. [k. 1,r]

Ten fragment miała na myśli osoba zapisująca wierszowane warunki spowiedzi, kiedy opatrywała utwór tytułem, który sygnalizował opracowanie w języku polskim łacińskiego tekstu. Łacińska charakterystyka spowiedzi funkcjonowała w piśmiennictwie całej średniowiecznej Europy nie tylko w postaci prozatorskiej, ale również mnemotechnicznego wiersza, często tłumaczonego na języki narodowe ze względu na funkcję użytkową w procesie katechetycznego nauczania ludu³⁷:

³⁷ Praktyka tłumaczeń na języki wernakularne popularnych wierszy mnemotechnicznych była po-

*Sit simplex, humilis confessio, pura, fidelis,
Atque frequens, nuda, discreta, libens, verecunda,
Integra, secreta, lacrimabilis, accelerata,
Fortis et accusans, et sit parere parata*³⁸.

wszechna w całym okresie średniowiecza. Przykład stanowią pieśni godzinkowe, dla których pierwowzorem był łaciński tekst z XIV wieku *Horae canonicae Salvatoris* (cyt. za: J. J. Kopeć, *Męka Pańska w religijnej kulturze polskiego średniowiecza. Studium nad pasyjnymi motywami i tekstami liturgicznymi*. Warszawa 1975, s. 198), funkcjonujący również w skróconej mnemotechnicznej wersji:

*Matutina ligat Christum, qui crimina solvit;
Prima replet sputis; causam dat Tertia mortis;
Sexta cruci nectit, latus eius Nona bipertit,
Vespera deponit tumulo, Completa reponit.*

W polskojęzycznej wersji wspomniany tekst, zatytułowany *Godzinki małe o Pana Chrystusowym krzyżu z Kościołem powszechnym swą rzecz prowadzące* (w zb.: *Polskie pieśni pasyjne. Średniowiecze i wiek XVI*. Red. J. Nowak-Dłużyński. T. 1. Zebrał, oprac. M. Korolko. Oprac. język. J. Puzynina, przy współud. T. Dobrzyńskiej. Oprac. paleograf. H. Kowalewicz. Warszawa 1977, s. 31. Zob. też S. Nieznanowski, *Studia i wizerunki. O poezji staropolskiej i jej badaczach*. Warszawa 1989, s. 36), otrzymał postać krótszych wersów zakończonych rymem, ułatwiającym zapamiętanie:

Patrz, co godzina wspomina,
Gdy pacierze swe poczyna:
Jutrznia – Chrystusa imuje
Pryma go – duże катуje,
Tercja zaś koronuje,
Seksta – go lepak krzyżuje,
Nona – już konanie czuje,
Nieszpór – go z krzyża zemuje,
Kompleta w grób pochowuje.

Z późniejszego okresu można np. wskazać czterowiersz K. Ciekankowskiego *Abrys komety z astronomicznej i astrologicznej uwagi [...]* (Kraków [1681?], k. C₂r. Cyt. za: J. Krocak, „Jeśli mię wieźdźba prawdziwa uwodzi...” *Prognozytki i znaki cudowne w polskiej literaturze barokowej*. Wrocław 2006, s. 21) na temat ośmiu negatywnych efektów oddziaływania komet:

Ośm złośliwych efektów kometa przynosi:
Wiatr, nieplodność, narody cne powietrzem kosi,
Powódź, wojny i ziemie straszne się trzęsienie,
Śmierć wodzów i bogatych królestw w proch zniesienie.

Jest to spolszczenie łacińskiej formuły. Zob. Ciekankowski, *op. cit.*:

*Octo mala fulgens cometa per aera fingat,
Ventus, sterilitas, aqua, pestis dominatur,
Rixa fit, et tremor, moritur Dux, mutatio Regni.*

³⁸ Th. N. Tentler, *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*. Princeton, N. J., 1977, s. 106–107. Cyt. za: K. Bracha, *Casus pulchri de vitandis erroribus conscientiae purae. Orzeczenia kazuistyczne kanonistów i teologów krakowskich z XV w.* Warszawa 2013, s. 19. Źródła tego układu mnemotechnicznego są wciąż dyskutowane, tym bardziej że funkcjonował on w wielu wariantach. Wykorzystali go Pierre de Blois (*Poemata IV: De poenitentia*. W zb.: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Accurrante et denuo recognoscente J.-P. Migne. T. 207. Parisiis 1855, s. 1153: „Vera sit, integra sit, et sit confessio munda, / Sit cita, firma, frequens, humilis, spontanea, nuda. / Propria, discreta, lacrymosa, morosa, Fidelis [Niech będzie prawdziwa, niech będzie zupełna i niech będzie spowiedzią czystą, / Niech będzie oskarżająca się, stanowcza, częsta, pokorna, spontaniczna, odkryta. / Właściwa, dyskretna, płacziwa, poważna, wierna]”) i teolog cysterski Caesarius Heisterbacensis (ok. 1180 – ok. 1240) w dziele *Dialogus miraculorum* (cyt. na stronie: www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/Caesarius/cae_dm03.html <data dostępu: 31 I 2024>) odpowiada ustami Monachusa, czym jest spowiedź: „*Haec multiplex esse debet, vo-*

Odnaleziony wiersz można by uznać za wierne tłumaczenie zacytowanego zdania (16 cech spowiedzi w czterowerszu odpowiada 16 określeniom łacińskim), gdyby nie omyłkowe i niezrozumiałe zastąpienie cechy „mocna” („*fortis*”) określeniem „mądra”. Czyżby więc utwór wpisany został do inkunabułu niejako mechanicznie, bez konfrontowania zapamiętanego tekstu z traktatem o spowiedzi, jako przywołany z pamięci, która musiała w inicjalnym słowie czwartego wersu spleść mnemotechnicznego figła? W żadnej z dostępnych redakcji nie pojawia się przymiotnik „mądra” w zastępstwie „mocna” (nawet współcześnie w warunkach dobrej spowiedzi widnieje „mocne postanowienie poprawy”, które należy łączyć z omawianą dawną tradycją). Ponadto we wszystkich zachowanych redakcjach słowo „nuda” przetłumaczono jako „odkryta” (BL 69–70). W odnalezionej wersji oddane zostało wyrazem „otworzysta”, czyli tym wpisanym w marginesowej głosie przy łacińskim „nuda”. Możliwe, że autor czterowersza korzystał z glos osoby wcześniej opracowującej traktat i stworzył nową kompilację, dokonawszy drobnych zmian w określaniu cech spowiedzi w języku polskim. Problemem pozostaje omyłkowe użycie słowa „mądra” zamiast „mocna”, które zawierają wszystkie redakcje i które w takiej postaci zapisano w marginesowej głosie inkunabułu.

Mnemotechniczny charakter ma już układ cech w łacińskiej podstawie. Opiera się on na enumeracyjnym toku. Wymienianie (przeważnie bezspójnikowo) każdego z 16 określeń skłania do obserwacji, że budowa frazy podporządkowana została asyndetonowi retorycznemu, ułatwiającemu zapamiętanie wszystkich elementów. Nie ma tu znaczenia, czy formuła występowała w postaci prozatorskiej czy wierszowanej. W tej drugiej 16 cech podzielono na cztery wersy o zbliżonym układzie sylabicznym (14, 15, 16, 14), przy czym w ostatnim wersie podwójny spójnik „*et*” służy wyrównaniu jego sylabicznej długości do pozostałych wersów. Dodatkowo wykorzystano walory brzmieniowe zestawianych wyrazów, chociażby w parze rymowej „*accelerata*” – „*parata*”. Nawiasem mówiąc, nie uszeregowano cech w pierwszych dwóch wersach tak, by stworzyć rym, mimo że leksemy w nich zawarte dawały taką możliwość, np.: „*humilis*” – „*fidelis*”; „*frequens*” – „*libens*”. Tworzą one jednak rymy wewnętrzne, podobnie jak: „*discreta*” – „*secretata*” – „*accelerata*” – „*parata*”; „*fidelis*” – „*lacrimabilis*” – „*fortis*”; „*frequens*” – „*libens*” – „*accusans*”. Regularności łacińskiego wiersza wynikały z przyjętego wzorca metrycznego, którym był rymowany heksametr leoniński z męską cezurą i rymującymi się wyrazami – przed i po cezurze (BL 61).

Układ ten naśladowany jest w tłumaczeniu polskim (BL 61), w którym widać identyczną zasadę enumeracji i asyndetycznego uszeregowania cech spowiedzi. Sylabiczny układ czterowersu (13, 14, 14, 13), zbliżony do łacińskiej podstawy, jest jednak bardziej precyzyjny, gdyż oparty na paralelizmie zgłoskowym. Mnemotech-

---

luntaria, festinata, debita, verecunda, generalis, specialis, individualis, nuda, integra, discreta, accusatoria, amare, sollicita, meticulousa, vera, aestimativa, hilaris, propria, pluralis, frequens [To (spowiadanie) musi być wielokrotnie, dobrowolne, pochopne, należne, nieśmiałe, ogólne, szczególnie, indywidualne, odkryte, kompletne, dyskretne, oskarżycielskie, kochające, niespokojne, skrupulatne, prawdziwe, oceniające, wesołe, właściwe, mnogie, częste]. Jednak dopiero św. Tomasz z Akwinu nadał tej formule sankcję. Powołał się na niego polski autor kazań Piotr z Miłostawia (zob. Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza*, s. 386).

niczna wartość rymu została doceniona także przez polskiego autora – stworzył on dwie pary rymowe na końcu wersów. Miał więc na uwadze nie tylko opracowanie wiersza – podpory pamięci, ale również zagwarantowanie mu miłego w odbiorze brzmienia (Marek z Opatowca pisał w *Sztuce wierszowania*: „Bo wspiera pamięć wiersz, skraca i mile też brzmi”³⁹). Dodatkowym atutem takiego uszeregowania była skrótowość. Wiersz, niczym konspekt wykładu o warunkach dobrej spowiedzi, mógł spełniać podwójną funkcję i być adresowany do dwóch odbiorców. Dla nauczającego, zapewne kaznodziei, stanowił wygodny szablon składający się ze „słów kluczowych”, czyli w tym wypadku najważniejszych zagadnień do omówienia w procesie nauczania. Z kolei dla uczzonego, przypuśćmy, adepta teologii, 16 cech spowiedzi było skrótem, który porządkuje nabytą wiedzę. Rozpatrując funkcjonowanie wiersza w procesie komunikacji⁴⁰, należy przyjąć, że służył on księżom w nauczaniu wiernych (BL 60), to natomiast tłumaczyłoby częste zamieszczanie omawianego czterowiersza przy tekstach kazań, np. Piotra z Miłosławia i Stanisława ze Skarbimierza. Wraz z przywoływaniem w pamięci słów następowało przecież przypominanie rzeczy. Uszeregowane cechy spowiedzi miały być konkretyzowane w procesie przygotowania do niej i z pewnością stanowiły podporę w sporządzaniu rachunku sumienia. Jednak analizowany czterowiersz służył przede wszystkim nauczającym, czyli kaznodziejom, katechetom, mistrzom duchowości, nauczycielom zakonnym i szkolnym. Bracha i Leńczuk piszą:

Warunki dobrej spowiedzi funkcjonowały w tych dziełach [tj. penitencjałach, kazaniach, traktatach – G. T.] najczęściej w postaci listy, którą opatrywano cytatami z *Biblii* oraz odpowiednimi komentarzami. Taki układ tekstu pozwalał wyeksponować określoną cechę, przybliżyć jej egzegezę podczas katechezy oraz wyjaśnić znaczenie w akcie spowiedzi. [BL 58]

Badacze zauważyli również, że niektóre *conditiones*:

pozwalają odkryć w utworze dwie perspektywy: spowiednika i spowiadającego. [...] W słownictwie średniowiecznego zabytku zachowały się świadectwa dwóch rodzajów tekstów, z których wywodzi się piętnastowieczny utwór – instrukcji dla duchownych oraz traktatów o sakramencie spowiedzi. [BL 64]

Wiersze o warunkach dobrej spowiedzi wykorzystywano w edukacji penitencjalnej, która zaczęła się nasilać w Europie od XIII wieku, a konkretnie od IV Soboru Laterańskiego z 1215 roku. Wyrastają z bogatego ilościowo pisarstwa teologiczno-katechetycznego, podręczników, traktatów spowiedniczych, summ i penitencjałów, tworzonych jako wskazówki w pracy duchowieństwa i pogłębiających życie duchowe wiernych, pomagały też w przygotowywaniu kazań⁴¹. Zespół cech dobrej spowiedzi wylaniał się stopniowo na podstawie uczonych i równocześnie praktycznych rozważań w obrębie teologii sakramentalnej, jednak największe znaczenie w tym względzie miały łacińskojęzyczne skrótowe ujęcia mnemotechniczne

³⁹ Marek z Opatowca, *op. cit.*, s. 45.

⁴⁰ Zob. E. Potkowski, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*. Pultusk 2006.

⁴¹ Zob. Bracha: *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza*, s. 383–391; *Casus pulchri de vitandis erroribus conscientiae purae*, s. 16–29. – BL 56–60. Zob. we wszystkich wymienionych pozycjach bogatą literaturę przedmiotu.

Piotra z Blois, Piotra Lombarda oraz św. Tomasza z Akwinu⁴² zawarte w jego *Commentum in quatuor libros sententiarum magistri Petri Lombardi* (Komentarz do czterech ksiąg sentencji mistrza Piotra Lombarda) (*lib. IV, dis. 17, qu. 3, a. 4, qc. 4, arg. 1.*; powstały ok. 1252–1256 [BL 60]). Natomiast w związku z odnalezioną redakcją, jedyną jak dotąd zapisaną w inkunabule, należy zastanowić się nad jeszcze innym istotnym źródłem. Jest nim wspomniany traktat Gwidona z Monte Rochen *Manipulus curatorum*. Mnemotechniczne zdanie: „*Sit simplex, humilis confessio, pura, fidelis, atque frequens, nuda, discreta, libens, verecunda, integra, secreta, la-crimabilis, accelerata, fortis et accusans, et sit parere parata*”, brzmi identycznie u Doktora Anielskiego i Gwidona z Monte Rochen. Jeśli się uwzględni, że drugi autor później opracował warunki spowiedzi, prawdopodobnie się wydaje przejęcie przez niego właśnie frazy św. Tomasza z Akwinu. Odnaleziony inkunabuł z penitencjalnymi glosami potwierdza oddziaływanie *Manipulus curatorum* w rozpowszechnianiu 16 cech spowiedzi i uszeregowaniu ich w łacińskim czterowierszu, a tym samym w odpowiadających mu przekładach polskich. Możliwe, iż na karierze mnemotechnicznego łacińskiego wiersza w równym stopniu co Akwinata zaważył Gwidon z Monte Rochen. Jeśli za oddziaływanie na literaturę użytkową odpowiadały w wypadku św. Tomasza jego autorytet i uprzywilejowana rola w teologii wieków średnich, to z kolei za wpływem hiszpańskiego księdza i prawnika przemawia niezwykła popularność jego dzieła, zwielokrotniona w okresie druku, a także forma poręcznego wykładu dla kapłanów sprawujących obowiązki duszpasterskie, skomponowanego według porządku siedmiu sakramentów. Był to więc użyteczny podręcznik-poradnik, zawierający systematykę sakramentalną, doskonały w codziennym i powszechnym uprawianiu teologii pastoralnej. Syntetyczność i metodyczność traktatu Gwidona z Monte Rochen oraz podkreślanie praktyczności, przystępności, utylitarnego zastosowania wynikały z przeznaczenia *Manipulus curatorum*, napisanego jako podręcznik dla proboszczów i wikarych, a wykorzystywanego aż do czasu reform Soboru Trydenckiego, który zastąpił go Katechizmem Rzymskim w 1566 roku. Dzieło Gwidona z Monte Rochen należało do najpopularniejszych kompendiów duszpasterskich w okresie późnego średniowiecza używanych w kapłańskiej posłudze. Nie ulega wątpliwości – w związku z odnalezionym czterowierszem i kolejną jego redakcją, a także miejscem jego zapisu – że traktat Gwidona z Monte Rochen wpłynął na kształt polskiego czterowiersza. Problemem badawczym pozostaje zaprezentowanie szerszego wpływu traktatu na piśmiennictwo późnego średniowiecza w Polsce i zanalizowanie dzieł teologicznych pod kątem śladów jego oddziaływania. W dalszych studiach należy ustalić proveniencję zachowanych egzemplarzy *Manipulus curatorum* w celu przybliżonego wskazania kręgu posiadaczy druku i jego odbiorców.

⁴² Doktor Anielski wymieniał właśnie 16 cech dobrej spowiedzi (Piotr z Blois podał ich 14): prosta, pokorna, zupełna, czysta, wierna, częsta, klarowna, dyskretna, dobrowolna, wstydliva, skruszona, krótka, mężna, poufna, oskarżająca się i gotowa do posłuszeństwa. Penitencjały owe 16 cech porządkowały następująco: prosta, pokorna, czysta, wierna, częsta, naga, roztropna, dobrowolna, wstydliva, całkowita, sekretna, płacziwa, niezwłoczna, mężna, oskarżająca grzesznika i powolna w przyjmowaniu wszystkiego, cokolwiek zostanie naznaczone jako pokuta przez spowiednika. Zob. J. Pałkowski, *Wielki Tydzień dla duchowego pożytku chrześcijan wszelkiego stanu*. Wilno 1829, s. 253–255.

Odnaleziony w zbiorach sandomierskich mnemotechniczny polskojęzyczny wariant tekstowy wiersza o warunkach dobrej spowiedzi potwierdza bogatą tradycję piśmiennictwa penitencjalnego w późnym średniowieczu w Polsce. Równocześnie wzbogaca zachowane przekazy i redakcje o istotne świadectwo. Jest to jedyny ze znanych do tej pory wierszowanych warunków dobrej spowiedzi zachowany w inkunabule i jedyny, który prezentuje odstępstwa od słownictwa innych redakcji czterowersu. Odnalezione glosy do traktatu o siedmiu sakramentach mają podwójną wagę. Po pierwsze, dają nam kolejną redakcję wiersza o warunkach dobrej spowiedzi, po drugie, zbiór polskich tłumaczeń łacińskich leksemów, czyli prawie pełną translację łacińskiej podstawy. Wiersz zapisany na dolnym marginesie strony częściowo koresponduje z efektami pracy nad traktatem *De confessione*. Różnice z kolei prowadzą do wniosku, że czterowersz stanowi efekt korelacji tłumaczeń słów z traktatu z innymi wariantami utworu i jest nową, nieznaną do tej pory, redakcją. Istotna pozostaje przy tym kwestia autorstwa traktatu. Dotąd sądzono, że twórcami łacińskiej mnemotechnicznej formuły prezentującej cechy dobrej spowiedzi, których mnemotechniczne frazy wpływały na kształt katechetycznego piśmiennictwa użytkowego, byli przede wszystkim Piotr z Blois, Piotr Lombard i św. Tomasz z Akwinu. Omawiane odkrycie powiększa to grono o Gwidona z Monte Rochen, w którego dziele *Manipulus curatorum* utrwalona została mnemotechniczna charakterystyka spowiedzi tożsama z wersją Akwinaty. Ze względu na popularność dzieła Gwidona z Monte Rochen z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że to właśnie ona legła m.in. u podstaw polskich przekładów.

Abstract

GRZEGORZ TROŚCIŃSKI University of Rzeszów
ORCID: 0000-0002-8873-3393

A VERSE ABOUT CONDITIONS OF GOOD CONFESSION INCLUDED IN AN INCUNABLE LOCATED IN THE DIOCESAN LIBRARY OF SANDOMIERZ ON THE ISSUES OF MEDIEVAL MNEMONICS

The article is devoted to the presentation of an unknown version of a verse about conditions of good confession, which comes from the late Middle Ages. It was discovered in an incunable from 1487 located in the Diocesan Library of Sandomierz. It is a manual of confession entitled *Manipulus curatorum officia sacerdotum secundum ordinem septem sacramentorum perbreuiter complectens* by Guido de Monte Rochen addressed to priests. The verse was written in Polish as a part of the treatise *De confessione* and belongs to penitentiary literature of the late Middle Ages. Translated from Latin into Polish, it is a mnemonic phrase—a subject to the rules of mnemonics—which lists 16 conditions of good confession. Guido de Monte Rochen's manual played a crucial role in popularising Latin conditions of good confession.